

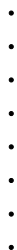

چکیده

وقف یکی از سنت‌های نیکو در دین مبین اسلام است که ثمره‌های اجتماعی و رفاهی آن می‌تواند زمینه حیات بهتر را برای نسل‌های آینده فراهم کند. وقف کارکردهای فراوانی در زمینه‌های مذهبی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و... دارد که مهم‌ترین آن‌ها، فقرزدایی از سطح جامعه، تعدیل ثروت و کنترل آن است، و در یک کلمه باعث ایجاد عدالت اجتماعی می‌شود. بررسی ابعاد وقف و تحلیل اجزای ساختاری وقف‌نامه‌های کشف‌شده سبب می‌شود تا نقش‌های گوناگون سنت وقف در جامعه مشخص شود. در این پژوهش سعی شده وقف‌نامه خواجه حاجی معزالدین معروف به «خواجه ملک» فرزند حاج آقا علی از اعیان و خیرین مشهور طاهرآباد در قرن یازدهم هجری، از حیث ساختار و محتوا، تحلیل و بررسی شود و ابعاد گوناگون و کارکردهای آن در شمار سند حقوقی و مادی، از جهات گوناگون فرهنگی، اجتماعی، مذهبی، سیاسی، زبانی و ادبی، تاریخی و... معرفی و تبیین شده، ارزش‌های مذکور در مجال این مقاله، بازنمایی شود. در واقع، شناخت آداب و رسوم اجتماعی هر عصر و سنت‌های جاری در آن دوره (آشنایی با سنت وقف و شیوه آن، هدف و ساختار وقف‌نامه‌ها)، شناسایی برخی از واقعیات و حقایق تاریخی، آشنایی با مختصات زبانی و ادبی هر دوره

تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
طاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

* دانشیار و عضو هیئت‌علمی دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، نویسنده مسئول /
rshajari@kashanu.co.uk
** دانش‌آموخته دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کاشان (مدرس حوزه و دانشگاه) /
e.arabshahi@yahoo.com

به دور از هر گونه تحریف و تبدیل، و شناخت گوشه‌هایی از زندگی واقف، از مهم‌ترین دستاوردهای تحلیل و بررسی ساختار وقف‌نامه‌هاست که بدین وسیله نه تنها می‌توان از آثار نیک و موقوفات باارزش خیران ارجمند، یاد کرد بلکه می‌توان سنت حسنة وقف را به‌عنوان سنتی ماندگار در جامعه، پویا کرد.

کلیدواژه‌ها: وقف، ساختار و محتوا، خواجه ملک، طاهرآباد کاشان.

۱. مقدمه

خواجه حاجی معزالدین معروف به «خواجه ملک»، فرزند حاج آقا علی طاهرآبادی، از بزرگان و خیرین طاهرآباد کاشان^۱ در قرن یازدهم هجری قمری است که آثار نیک و موقوفات ارزشمندی را از خویش به یادگار گذاشته است. در فرهنگ طاهرآباد نقل شده که «خواجه ملک، حاجی عسگری، حاجی نعمت از متمولان و خیرین طاهرآباد بوده‌اند» (اسماعیلی طاهری، ۱۳۸۸: ۳۵). البته اطلاعاتی درباره‌ی خواجه ملک و حوادث عصر او مانند وقوع قحطی و نبرد با افغان‌ها به نقل از عوام در این کتاب ذکر شده که با شواهد و قراین تاریخی همخوانی ندارد، لذا از ذکر آن‌ها در اینجا خودداری می‌شود.

به‌رغم گذشت بیش از چهارصد سال از زمان وقف خواجه ملک و تغییر کاربری بسیاری از زمین‌ها و باغ‌ها و خشکی قنات و ویرانی آسیاب‌های طاهرآباد، هنوز این موقوفات به نام ایشان شهره و زبانزد است. بسیاری از زمین‌ها و باغ‌های این واقف ارجمند، امروزه به اماکنی چون پارک فردوس (زمین فوتبال سابق)، مدرسی چون دبستان پسرانه شهید صدوقی، شهید نطقی و شهید قاضی طباطبایی، دبیرستان شهید رحمانی و حاج قدرت‌الله یزدان‌پور، کتابخانه امام جعفر صادق(ع)، بهداری، مجموعه سالن ورزشی شهدای طاهرآباد و... بدل شده است که خود، توشه‌ای ارزشمند برای این مسافر ابدی است.^۲

از زندگی، شغل و میزان تحصیلات وی اطلاع چندانی در دست نیست و تنها می‌توان از روی وقف‌نامه، نوشته‌های سنگ مزار و تحقیقات میدانی به اطلاعاتی دست یافت. نگارندگان در این مقاله می‌کوشند تا ضمن بیان اهمیت کار این مرد نیکونام، وقف‌نامه او را از حیث ساختار و محتوا تحلیل و بررسی کرده، ارزش‌های فرهنگی، تاریخی، اجتماعی و اقتصادی آن را بازگو کنند.

۱-۱. پیشینه پژوهش

درباره مفهوم و ماهیت وقف و کارکردهای گوناگون فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی آن،

پژوهش‌های فراوانی انجام شده است؛ برای مثال، احمدی در مقاله «کارکرد موقوفات در گسترش مراسم مذهبی دوره صفوی» (۱۳۸۵) با محور قرار دادن اسناد وقف‌نامه‌های برجای مانده از دوره صفویه در سه شهر اصفهان، کرمان و مشهد درصدد برآمده تا کارکرد و نقش موقوفات را در گسترش مراسم مذهبی جامعه آن دوره تبیین نماید؛ همچنین شاه‌حسینی در مقاله «سنجش تطبیقی وقف طی دوره‌های قاجاریه و پهلوی» (۱۳۹۰)، پیشینه وقف و شکل‌گیری فضاهای وقفی در شهر تهران را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که نخستین وقف، قنات مهرگرد بوده که توسط بانویی زرتشتی آغاز شده و بعد از اسلام با اشکال متنوعی شامل اماکن مذهبی، مسکونی، تجاری، فرهنگی- آموزشی، بهداشتی- درمانی، تجهیزات زیربنایی، مستغلات و اموال منقول در قالب وقف‌های سنتی تا بنیادهای عظیم خیریه وقفی ادامه داشته است. حاجی ده‌آبادی در مقاله «نقش وقف در پیشگیری از بزهکاری و بزه‌دیدگی» (۱۳۸۸)، وقف را از آموزه‌های سیاست جنایی اسلام دانسته که نقش و جایگاه مهمی در پیشگیری از جرم دارد و با توجه به وقف‌نامه‌هایی که تاکنون کشف شده، نقش آن‌ها را در بزهکاری و بزه‌دیدگی بررسی کرده است. رضیان و ابهری علی‌آبادی هم در مقاله «مفهوم و ماهیت وقف و وضعیت مالکیت مال موقوفه در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران» (۱۳۸۷)، وقف را عقد دانسته نه ایقاع که با تحقق آن، شخصیت حقوقی جدیدی شکل می‌گیرد که در واقع همان مالک مال موقوفه است و به این ترتیب، حقوق مدنی ایران و فقه امامیه به هم نزدیک‌تر می‌شود؛ ولی تاکنون پژوهشی درباره وقف‌نامه‌ها و حاجی معزالدین معروف به «خواجه ملک» انجام نشده است. نگارندگان کوشیده‌اند تا به این پرسش پاسخ دهند که تجزیه و تحلیل ساختاری و محتوایی وقف‌نامه‌ها تا چه اندازه می‌توانند بیانگر ارزش‌های تاریخی، اجتماعی، مذهبی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی و زبانی باشند؛ چنان‌که ساختار وقف‌نامه‌ها و خواجه ملک هم ضمن تأکید بر ارزش وقف، دارای کارکردهای گوناگونی است که در این پژوهش مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۱. مبانی نظری پژوهش

وقف از سنت‌های نیکویی است که از زمان پیش از ظهور اسلام به صورت یک نظام اجتماعی و تشکیلاتی متداول بوده است و نه تنها ایفاگر نقش‌ها و وظایف اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و

مدنی بوده بلکه از مظاهر پیشرفت و گسترش رفاه عمومی در جامعه نیز محسوب می‌شود (مراد علیان، ۱۳۹۵: ۷۴).

تعریف اقتصادی وقف همان تغییر کاربرد منافع از بهره‌برداری فردی به بهره‌مندی اجتماعی
تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
ظاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

برای نسل حاضر و نسل‌های آینده است تا خدمات یا منافع آن فراگیر و باعث افزایش پس‌انداز و کاهش مصرف شده و از طرف دیگر این پس‌اندازها در نهایت به سرمایه بدل خواهد شد؛ سرمایه‌ای که مولد کالاهای خصوصی یا خدمات اجتماعی در حال و آینده خواهد بود (طاهری دمنه و حیدری دارانی، ۱۳۹۷: ۴۲)؛ به عبارت دیگر، حداقل یک راه‌حل مهم تعدیل اجتماعی و تأمین زندگی جمعی، وقف است. حتی وقف فردی (اهلی یا ذری) را که واقف برای اولاد و خانواده خود وقف می‌کند به نوعی در تأمین آینده یک خانواده مؤثر دانسته‌اند؛ اما مهم‌تر وقف اجتماعی است که از طریق ریزش ثروت‌ها از طبقه مرفه به طبقه فقیر، ترویج روحیه ایشارگری و بالاخره عدالت اجتماعی و کاهش اختلافات اجتماعی را در پی خواهد داشت (کائینی، ۱۳۹۱: ۶۸-۶۹؛ همایش ملی وقف به نقل از ناصر و اقبالی، ۱۳۹۱: ۹۸).

وقف مطابق با ماده ۵۵ قانون مدنی عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود (منصور، ۱۳۹۲: ۲۸). در وقف، عین مال را حبس و برای ابد فروش و انتقال آن را به غیر ممنوع می‌سازند و منافعش را به‌طور رایگان در اختیار اشخاص حقیقی یا حقوقی قرار می‌دهند و این امر ثواب بسیاری دارد؛ به‌طوری که از امام صادق(ع) به نقلی صحیح روایت شده که فرمود: هیچ پاداشی بعد از مرگ به آدمی نمی‌رسد مگر سه چیز: یکی صدقه‌ای که در زمان زندگی خود جریان داده باشد که بعد از مرگ او نیز جاری باشد و دوم سنت هدایتی که باب کرده باشد و سوم فرزند صالحی که بعد از او برایش دعا کند (موسوی همدانی، ۱۳۹۳: ج ۳، ۲۹۹). در اینجا ذکر این نکته لازم و ضروری است که وقف‌نامه باید از ساختار محکمی برخوردار باشد؛ به‌عبارت دیگر، به‌طور معمول وقف‌نامه‌های حقوقی و رسمی از ساختار مشخصی تشکیل شده‌اند که به شکل زیر است:

نمودار (۱)

ساختار نمودار بالا، در وقف‌نامه «خواجه ملک» هم رعایت شده و می‌توان گفت که وقف‌نامه

مذکور مطابق ساختار یک وقف‌نامه حقوقی و رسمی تهیه و تنظیم شده است که در اینجا به هریک از ارکان پنج‌گانه وقف‌نامه خواجه ملک اشاره شده و ساختار و محتوای آن تحلیل و بررسی شده است.

۲. بررسی و تحلیل ساختاری وقف‌نامه خواجه ملک

۱-۲. تحمیدیه

یکی از مهم‌ترین وجوه مشترک وقف‌نامه‌ها، ذکر و نام خداوند متعال در آغاز سخن است و بعد از حمد و ستایش الهی به حضرت ختمی مرتبت (ص) و سایر انبیا و اولیای الهی و ائمه اطهار (ع)، درود و سلام فرستاده و این گونه رویکرد مذهبی واقف و نیت الهی او برای وقف برای همگان آشکار می‌شود. در وقف‌نامه خواجه ملک نیز این اصل رعایت شده و غرض و هدف خداپسندانه خواجه از وقف کاملاً واضح است. خواجه در آغاز وقف‌نامه آورده است: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي جعل الجنة دار المتقين والصلاة والسلام على سيد المرسلين محمد مصطفى وآله و عترته انبياء و الاوصياء خصوصاً امير المؤمنين و اولاد الطاهرين...» (وقف‌نامه خواجه ملک). از این عبارات برمی‌آید که واقف از شیعیان و دوستداران خاندان نبوت و رسالت بوده است.

۲-۲. نیت و غرض تحریر (بیان موضوع)

بعد از ذکر تحمیدیه که اغلب با مضامین مشترک در آغاز وقف‌نامه‌ها بیان می‌شود؛ نیت و غرض الهی واقف بیان می‌شود و اینکه غرض وی، کسب ثواب و پاداش شرعی این عمل نیکو بوده است و اینکه زمان این صلح شرعی را موکول به ایام سعد و خجسته کرده، نشان از پابندی او به باورهای اجتماعی و احیاناً عامیانه عصر خویش است، باوری که هنوز نیز از سوی پاره‌ای از سنت‌گرایان و عوام در جامعه رعایت می‌شود. در متن این وقف‌نامه آمده است: «اما بعد غرض از تحریر این کتاب ثواب شرعیة القواعد الارکان ربانی بر تسطیر این خطاب مستطاب به شرعی العاقد الايبان آن‌که در خجسته‌ترین ساعات و بهترین ساعات و بهترین اوقات اقرار کرد و اعتراف صلح شرعی نمود...» (متن وقف‌نامه خواجه ملک).

با توجه به اینکه وقف کردن در راه خدا از دو راه شرعی و ثبتي (قانونی) انجام می‌گیرد، نوع وقف واقف در این وقف‌نامه، شرعی است که به تأیید شاهدان هم رسیده است. واقف نوع وقف

خود را «صلح شرعی» نامیده است. در ماده ۷۵۲ قانون مدنی، غرض از صلح این‌گونه بیان شده که صلح ممکن است یا در مورد رفع تنازع موجود باشد یا برای جلوگیری از تنازع احتمالی در مورد معامله و غیر آن واقع شود (منصور، ۱۳۹۲: ۱۳۰؛ نیز نک: نجفی الجواهری، ۱۳۶۲: ج ۲۶، «خواجه ملک» با...)

۲۱۲؛ راشدی و راشدی، ۱۳۸۷: ۱۱۸۴). البته در مصالحه‌کنندگان، بلوغ، عقل، قصد، اختیار و محجور نبودن شرط است (سبزواری، بی‌تا: ج ۱۸، ۱۷۲).

۳-۲. معرفی واقف و شرایط آن

در این بخش از وقف‌نامه، مشخصات واقف بیان شده و با معرفی فضایل اخلاقی واقف و موقوف علیهم می‌توان به اهلیت معامله و نیز اهلیت تصرف در مورد صلح پی برد. در این وقف‌نامه، واقف، خواجه حاجی معزالدین ملک ابن جناب جنت المکان علین الشأن خواجه حاجی آقا علی الطاهرآبادی است و موقوف علیهم ولد صلبی ایشان یعنی آقای «محمد عسگری» است. در متن وقف‌نامه آمده است: «صلح شرعی نمود عالی جناب دولت‌مآب سعادت‌دستگاه عزت الشأن مکرمه الیناه صاحب اعظم الاکرام بین الامم زائر بیت الله الحرام و المشعر و الرکن و المقام خواجه حاجی معزالدین ملک ابن جناب جنت المکان علین الشأن خواجه حاجی آقا علی الطاهرآبادی که وصی شرعی خود گردانید ولد صلبی خود را جناب سعادت آثار و مودت اطوار محمد عسگری که چون حسب الفرموده واجب الاذعان (کل النفس ذائقة الموت) او را وفات دررسد و دار فنا به عالم بقا رحلت فرمایند، همگی و تمامی بوستان املس... وقف مقبره وی نماید» (بخشی از وقف‌نامه خواجه ملک).

از عناوین و القابی چون «خواجه»، «حاجی»، «معزالدین» و میزان موقوفات و... استنباط می‌شود که واقف از بزرگان و اعیان طاهرآباد در عصر خویش بوده و نه تنها در طاهرآباد بلکه در منطقه شهرت و اعتبار فراوانی داشته است؛ زیرا خواجه (به معنای سرور) لقبی است که معمولاً به بزرگان کشوری یا منطقه‌ای یا ادبا و فضلا داده می‌شده است؛ همچون خواجه عبدالله انصاری، خواجه نصیرالدین طوسی، خواجه حسن میمنندی و... .

۴-۲. رقبات موقوفه و مشخصات آن

یکی از مهم‌ترین بخش‌های وقف‌نامه، رقبات موقوفه و بیان مشخصات دقیق آن است که در وقف‌نامه خواجه ملک، این بخش از وقف‌نامه از سه رکن اصلی تشکیل شده است: رکن اول، بیان مشخصات دقیق موقوفه، رکن دوم شروط مربوط به موقوفه بعد از وفات و رکن سوم همان ذکر «ترقیمه» تاریخ وقف موقوفه و مؤکد کردن آن با اظهار لعن و نفرین آسمانی، برای ترک‌کننده شرایط وقف است.

۴-۲.۱. مشخصات دقیق موقوفه

در وقف‌نامه خواجه ملک، مشخصات موقوفه بدین شرح است: «... همگی و تمامی بوستان املس

محوطه‌ای که واقع به قریه طاهرآباد من قراء^۳ مدینه الادیان (یا مدینه الایمان) کاشان مشهور به باغ دولت‌آباد و به حد مسجد تنها [اگر خوانش درست باشد] و به حد قریه طاهرآباد و به حد صحن من الجانین و الی احدهما اتمام و (همگی قطعه زمین املس) واقع به قریه مذکور مشهور به مادیان کاسه و به زمین علیشاه محمد و غیره و به حد زمین یدالله السلطان^۴ خیاط و به حد زمین مقبره باب الجنة آیات خواجه امین‌الدین علاقه‌مند و به حد زمین استاد شریف ابن حسن علی و به حد نحر واله با تمام مساحت قطع مذکور به زراع شاه سه جریب و شش قفیز همگی ثلث مشاع از تمامی آسیا واقع بر سر آب قریه مذکور مشهور به آسیای صفا (که آب آسیا وصل به وی منشعب می‌شود و از آنجا به آسیای میرحسینی محدود می‌گردد) با توابع و نواحی و کافه ضمائم و متعلقات و متفرعات و همگی و تمامی سابات واقع در قریه مذکوره مشهور به سابات علی معین که منحصر است به دکان صباغی و بقالی و قصابی و خبازی محدود به سرای وصی مذکور و به حد سرای ورثه شیر آقا سلطان و به حد شارع من الجانین نهرالام وقف مقبره نماید» (بخشی از وقف‌نامه خواجه ملک).

بنابراین موقوفات خواجه ملک را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد:

۱-۴-۱. تمام بوستان املس مشهور به باغ دولت‌آباد که از یک طرف به حد مسجد «تنها» (به شرط صحت خوانش) و از طرف دیگر به قریه طاهرآباد منتهی می‌شود. به نظر می‌رسد این بوستان (که امروزه نامی از آن نیست) در کنار طاهرآباد قرار داشته و از آسیای صفا آبیاری می‌شده است. از مسجد «تنها» نیز متأسفانه نام و نشانی باقی نمانده است جز آنکه نام دیگری برای مسجد «پایین ده» باشد که پس از تخریب کلی امروزه دوباره بازسازی شده است.

۲-۴-۱. تمامی زمین املس مشهور به «مادیان کاسه» محدود به زمین یدالله سلطان خیاط و مقبره باب الجنة و همچنین نحر واله و زمین استاد شریف به مساحت سه جریب و شش قفیز. امروزه نامی از مادیان کاسه و نهر واله و باب الجنة در طاهرآباد باقی نمانده است ولی احتمالاً باب الجنة که مقبره خواجه امین‌الدین علاقه‌مند بوده است، همان مقبره آقا یا ملا محمد حسن ناصحی باشد که از دیرباز بزرگانی در آن آرمیده‌اند و در افواه نیز گفته شده است: «اینجا دری از درهای بهشت است» (به نقل از رضا ناصحی از فرزندان ملا محمدحسن).

۳-۴-۱. ثلث یا یک‌سوم آسیای صفا به همراه تمامی زمین‌های اطراف آن

تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
طاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

اما احتمالاً این آسیاب‌ها در مسیر آب قنات طاهرآباد قرار داشته و به همراه زمین‌های اطراف آن متعلق به واقف بوده است. با خشک شدن یا کاهش آب قنات این آسیاب‌ها نیز به مرور زمان از بین رفته است.

۴-۱-۴-۲. سابات یا بازارچه علی معین که شامل دکان رنگرزی، قصابی، بقالی و نانوبی است و محدود به منزل وصی خویش (محمد عسگری) و منزل وارثان منزل شیرآقا سلطان است و از دو طرف دیگر به نهر الام [۹].

در اینجا باید ذکر شود که احتمالاً این سابات (بازارچه) در اطراف تکیه سادات طاهرآباد بوده که تا قبل از انقلاب اسلامی نیز نشانه‌هایی از آن باقی بود. همچنین با توجه به اینکه بیشتر این موقوفات شامل دکان‌های رنگرزی، خبازی، قصابی، بقالی، بوستان املس و... بوده، نشان می‌دهد که موقوفات خواجه به‌طور عمده از نوع درآمدزا بوده و در اشتغال آفرینی، رفاه، ایجاد عدالت اجتماعی، تقسیم ثروت و کاهش فاصله طبقاتی مردم در عصر خواجه ملک، نقش مهم و بسزایی داشته است؛ زیرا تأثیر مستقیم وقف بر ایجاد و حفظ امنیت اجتماعی به‌عنوان نهاد مستقل، امری اثبات‌شده است و هدف اصلی از وقف، تأسیس و تثبیت محل سکونت و منبع ارتزاق و بالاخره تأمین قسمتی از نیازمندی‌های عمومی یا دسته‌ای از اعیان و فرزندان واقف یا دانشمندان، بیماران، مسافران و سایر طبقاتی است که به‌نحوی باید حمایت شوند. در حقیقت یکی از مظاهر عالی‌مدن و بشردوستی و منابع تعلیم و تربیت عمومی در ایران و سایر کشورهای اسلامی، اوقاف و صدقات جاریه است (سازمان اوقاف و امور خیریه به نقل از سیمبر، ۱۳۸۷: ج ۳، ۱۳۱-۱۳۲؛ نیز نک: همان به نقل از ایازی، ۱۳۸۷: ج ۱، ۳۶؛ اسدی‌نژاد، ۱۳۸۷: ج ۱، ۲۲۳).

۴-۲-۲. شروط مربوط به موقوفه بعد از وفات

خواجه ملک بعد از بیان دقیق مشخصات موقوفه، کلام خود را این‌گونه مشروط کرده است: «... وقف مقبره وی نماید مشروط به این طریق که حاصل آن را باز یافت نموده و هر شب جمعه ۱۲ طبق حلوا پخته در مقبره، صرف حافظان و قاریان کلام الله نماید و هر روز جمعه مبلغ ۵۰۰ دینار نیز برای اخراجات طعام نموده بدین منوال که مبلغ ۳۰۰ دینار بهای برنج و ۱۵۰ دینار قیمت گوشت و ۵۰ دینار قیمت جوع طعام (احتیاجات دیگر) نماید. اگر در لیالی و ایام جمعه به‌واسطه موانع از حلویات و اطعمه متعذر باشد، شب‌ها و روزهای دیگر به عوض آن صرف نمایند» (بخشی از وقف‌نامه خواجه ملک).

کاشان‌شناسی
شماره ۱ (پیاپی ۲۴)
بهار و تابستان ۱۳۹۹

۲-۳. ترقیمة، تاریخ وقف و مؤکد کردن آن با اظهار لعن و نفرین برای ترککننده شروط

وقف

خواجه ملک در وقفنامه خود بعد از بیان مشخصات موقوفه و مشروط کردن آن، وارد بخش ترقیمة شده و تاریخ وقف را ماه رجب سال ۱۰۳۶ هجری مشخص کرده و برای مؤکد کردن کلام خود، لعن خداوند و ملائکه و مردم را بدرقه راه کسی می‌داند که به شرایط وقفنامه عمل نکند. در وقفنامه خواجه ملک در این باره آمده است: «و موقوف ندارند و به وقع الاشهداء و علی الله توکل و الاعتماد فمن یدالله بعد ما علیه لعنت الله و ملائک و الناس من شهر رجب المرجب ۱۰۳۶ ستة و ثلاثین و الف من الهجرة النبوية علیه افضل الصلوة والسلام» (بخشی از وقفنامه خواجه ملک).

یکی از موارد رایج در دوره‌های گوناگون تاریخی، مؤکد کردن وقفنامه‌ها و فرامین حکومتی بوده تا بدین وسیله، اجرای شروط وقفنامه و فرمان‌های حکومتی تضمین شود؛ چنان‌که در دوره قاجار، میان سردر مسجد آقا بزرگ کاشان و بالای کتیبه کاشیکاری جلو خان، فرمان محمدشاه قاجار درباره بخشیدن مالیات قصابی و دباغی کاشان بر لوحه‌ای از سنگ مرمر حجاری و نصب شده و پایان کلام همانند ترقیمة وقفنامه‌ها مؤکد شده است: «به حکم محکم شاهنشاه عادل باذل محمدشاه قاجار خلد الله ملکه و احسانه، حسب الخواش جناب شریعت آداب حجة الاسلام ملا محمد مهدی نراقی، منال قصابی و دباغی کاشان به موجب فرمان مبارک به تخفیف مقرر آمده و از تکالیف دیوانی معاف، خلاف‌کننده به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار شوند. محرم الحرام ۱۲۵۶ق» (نراقی، ۱۳۸۲: ۱۸۹-۱۹۰).

۲-۵. موقوف علیهم (وصی)

در این بخش از وقفنامه خواجه ملک، بعد از ذکر شرایط و مشخصات موقوفه به معرفی موقوف علیهم، زمان حاضر شدن وی برای عمل به این وقفنامه، تفویض تعهدات موقوف علیهم در خصوص وقفنامه به اولاد ارشد ذکور خود و تعیین متعهدان بعدی، مؤکد کردن کلام خود با آیه ۱۸۱ سوره بقره مبتنی بر عدم عدول و سرپیچی از شرایط وقفنامه، از موارد مهمی است که در وقفنامه خواجه ملک به آن توجه شده است. موقوف علیهم «حاج محمد عسگری» ولد صلیبی خواجه حاجی معزالدین ملک است که در «ماه صفر سال ۱۰۶۵ هجری»، شرایط

تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
ظاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

سایر اولاد ذکور و بعد اولاد ارشد اناث و در صورت انقراض اولاد اناث ایشان، یکی از مؤمنین، عمل به شرایط این موقوفه را متعهد گردد. در متن وقف‌نامه آمده است: «به تاریخ یازدهم شهر صفر سنه خمس و ستین و الف هجریه حاضر شد حاج محمد عسگری وصی متن و مقتضای وصایت عمل نمود همگی خصیصه مفصله متن را وقف مقبره والد ماجدش نمود، وقف صلح شرعی خلد بر دوام و تولیت او را به ولد اعزازش خلف العیان آقا ابوالحسن مفوض داشت که تصرف را نمود حاصل آن را به شرح متن به طریقی که جدش وقف نموده نماید و آنچه زیاد آید به علت تولیت مخصوص وی باشد و بعد از آن تولیت با ارشد اولاد ذکور وی بطن ما بعد البطن مفوض داشته و اگر اولاد ذکور منقرض شود، با ارشد اولاد اناث مرجوع باشد؛ چنانچه العیاذ بالله منقرض شود، مؤمنی از مؤمنین اثنی عشری لوازم امر مذکور قیام نماید. فمن بدله بعد ما سمعه و فی تعلله لعنت الله و ملائکته و قال و للاجمعین...» (بخشی از وقف‌نامه خواجه ملک).

در اینجا باید ذکر شود که عبارت «فمن بدله بعد ما سمعه» بخشی از آیه ۱۸۱ سوره بقره (فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَأِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ) است که ترجمه آن بدین شرح است: پس کسانی که بعد از شنیدنش آن را تغییر دهند گناه آن تنها بر کسانی است که آن (وصیت) را تغییر می‌دهند؛ خداوند شنوا و داناست. آیات ۱۸۰ تا ۱۸۲ سوره بقره مربوط به حکم وصیت درباره ماترک است؛ همچنین عبارت دعایی که به دنبال این بخش از آیه قرآن کریم آمده، به احتمال بسیار، بخشی از حدیث نبوی است؛ چنان‌که در مستدرک از پیامبر اکرم (ص) آمده است: «من ضمن وصیه المیت ثم عجز عنها من غیر عذر لا یقبل منه صرف و لا عدل و لعنه کل ملک بین السماء و الارض و یصبح و یمسی فی سخط الله و کلما قال یا رب نزلت علیه اللعنة و کتب الله ثواب حسناته کله لهذا المیت فإن مات علی حاله دخل النار.» در حقیقت این حدیث اشاره می‌کند که اجرای وصیت واجب نیز واجب است به این معنی که هر اندازه می‌تواند وصیت را مستحکم کند که هم وصی بتواند انجام دهد و از آن سرپیچی نکند و هم دیگران نتوانند تبدیل کنند (نک: نوری طبرسی، ۱۳۶۸: ج ۱۴، ۱۱۶). غرض این آیه آن است که گناه ترک وصیت مخصوص مبدل اعم از وصی، ورثه، شهود و نیز شامل هرکسی است که مانع از انفاذ وصیت شود. آیه بعد «فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ...» هم بر این آیه تفریع شده و از کلمه «جنف» به معنی انحراف استفاده کرده است (برای توضیح بیشتر: طباطبایی، بی تا: ج ۱، ۶۶۷). واقفان در پایان وقف‌نامه‌های خود، بیشتر از این عبارت مشهور در آیه ۱۸۱ سوره بقره استفاده می‌کنند تا موقوف علیهم و افراد بعد از او را از تبدیل و تحریف و انحراف برحذر دارند.

۶-۲. تولیت

با توجه به متن وقفنامه مذکور، موقوف علیهم که در حقیقت همان وصی است، امر تولیت موقوفات را به عهده داشته است. رسیدگی به امور مربوط به موقوفات اعم از نحوه استفاده و مصارف آن، اجازه تصرف در موقوفات و... همگی بر عهده تولیت موقوفه است؛ چنانکه در کتاب *نامه کاشان* نقل شده که وقتی از آیت الله علوی بروجردی کاشانی درباره استفاده از آب وقفی مدرسه در مصارف دیگر مانند بنایی خانه و دکاکین بازار استفتا کردند، ایشان پاسخ دادند که «این نوع تصرفات در آب مرقوم بدون اذن متولی جایز نیست» (عاطفی، ۱۳۸۹: ج ۳، ۲۵).

از فحوای این کلام می توان به نقش مهم تولیت در امور مربوط به موقوفه پی برد و اینکه هر گونه دخل و تصرف در این موقوفات باید با اجازه و صلاحدید تولیت موقوفه باشد.

بر اساس سند موجود در اداره اوقاف کاشان، تولیت این موقوفات بعد از وصی (محمد عسگری) به فرزندش ابوالحسن واگذار شده و سپس نسل در نسل به فرزندان دیگر؛ اما نام و نشانی از این فرزندان تا دهه هشتاد دیده نمی شود.

در سال ۱۳۸۵، آقای سید محمود طاهری، فرزند احمد خواهان تولیت این موقوفات می شود و شعبه حقوقی اداره کل موقوفات استان به استناد گواهی شهود مبنی بر دخالت جد او (آقا سید مصطفی طاهری که خود زمانی ریاست اداره اوقاف کاشان را به عهده داشته) و عمویش (آقا محمود طاهری) در این موقوفات و همچنین نبود معارض با تولیت او موافقت می کند (برای تصویر این سند نک: تصویر ۵ پی نوشت این نگاشته)^۵

۷-۲. استشهاد و مطابقت رونوشت وقفنامه با نسخه اصل، مههور کردن با امضا و

تعیین شخصی امین برای نگهداری نسخه اصیل وقفنامه

در متن وقفنامه خواجه ملک در این باره آمده است: «هذا السواد مطابق السواد لدی رقم من الاصل متتها حاشا محل مهر مرحوم حاج عبدالوهاب ولد مرحوم آقا حسن محل مهر مرحوم حاجی حسن ولد مرحوم حاجی علی محل مهر حاجی زین العابدین خلف مرحوم حاجی ابوالقاسم محل مهر حاج علی ولد محمد خان ابراهیم محل مهر قنبر علی محل خط مهر مرحوم مغفور ملا عبدالرحیم محل مهر محمدحسن ابن سواد مطابق است با سودای که حرره الخاطی

عبد محمد علی حاضا مطابق لما مطابق سواد الاصل حرره الخاطی فخرالدین ابن محمد القب الرقاب عند ما بطان حرره الخاطی عند الراجی نمراله حسینی بسم الله تعالی قول اسواد السواد آخر طابقه حرره الخاطی خانم محل شریف بندگان خلد الامیان علیین المکان میرزا ابوالحسن «خواجه ملک» با...

تحلیلی از زندگی و آثار خواجه حاجی معزالدین طاهرآبادی معروف به «خواجه ملک» با...

مجتهد رحمت الله مطابق است این سواد با سوادى که محل حرره الراجى رمضانعلى ابن محمد ابراهيم عبدالراجى محمد الحسينى عبد احمد الحسينى طبق طريقه اصله حرره عبد الراجى ابوالقاسم محمد ذا يطاق ما يطابقه حدود الخاطى عبدالراجى محمد نصير ابن ابو نواب سواد مطابق سواد اصل است الراجى عبدالعلى الحسينى عبدالراجى احمد ابن على يطاق ذايطاق السواد الاصل الاحق حرره الخاطى جلالالدين محمد على بسم الله الرحمن الرحيم السواد المطابق اصل سواد الاحق محمد رضا العجمى محل خاتم شريف محمد رضا العجمى بسم الله الرحمن الرحيم هذا السواد مطابق الاصله السواد حدود نواب اقدام العلاء الاحق محمدرضا سنه ۱۳۲۶ سجع مهر عبد محمدرضا محل مهر شريف بندگان حجتالاسلام سيد محمدرضا الأباد مؤمنى سواد مطابق با سواد اصل است که نزد اينجانب موجود است محل امضای مرحوم آقا سيد مصطفى طاهرى» (بخشى از وقفنامه خواجه ملک).

همان طور که مشاهده می شود، چندین نسخه از این وقفنامه نوشته شده و با یکدیگر مطابقت داده شده و به تأیید بزرگان طاهرآباد و کاشان رسیده است؛ مرحوم آقا سيد مصطفى طاهرى^۶ (متوفى ۱۳۲۰ ش و ۱۳۶۰ ق) که خود زمانى مسئول اداره اوقاف کاشان بوده، در احیای این وقفنامهها و تطبیق آنها کوشیده است.

۳. تحلیل کارکردهای وقفنامه خواجه ملک

از مهم ترین کارکردهای این وقفنامه می توان به کارکردهای مذهبی، فرهنگی-اجتماعی، اقتصادی، تاریخی، زبانی-ادبی، حقوقی و... اشاره کرد که با بررسی و تحلیل محتوای این وقفنامه می توان در بخش های مختلف، دینی، تاریخی، زبانی و... اطلاعات مفید و ارزنده ای به دست آورد که در اینجا به شماری از این کارکردها اشاره می شود:

۳-۱. کارکرد مذهبی با تأکید بر رعایت آداب و مستحبات شرعی

کارکرد مذهبی یکی از مهم ترین کارکردهای وقفنامه خواجه ملک است که اغلب در شمار مشترکات وقفنامهها محسوب شده و نشان می دهد که واقف تا چه اندازه به اصول و قوانین و الزامات شرعی پایبند و متعهد بوده است؛ برای مثال، واقف با توجه به اعتقادات و باورهای خود، وقفنامه را با نام خداوند متعال و حمد انبیا و اولیای الهی آغاز کرده تا بدین وسیله سنت آغاز هر کار با نام و یاد خداوند متعال را نهادینه کند؛ چنان که در وقفنامه آمده است: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذى جعل الجنة دار المتقين والصلاة والسلام على سيد المرسلين محمد مصطفى و آله و عترته انبياء و الاوصياء خصوصاً اميرالمؤمنين و اولاده الطاهرين؛ اما بعد غرض از

تحریر این کتاب ثواب شرعیة القواعد الارکان ربانی...» (بخشی از وقف‌نامه خواجه ملک).
 در حقیقت با اندکی تأمل در آیات و روایات ائمه معصومین(ع) می‌توان به این نکته پی برد که فرد واقف به فحوای متون دینی هم توجه خاصی داشته است؛ به‌طوری که بعد از قرائت وقف‌نامه خواجه ملک می‌توان گفت که خواجه قصد داشته تا دستورات و تعالیم بزرگان دین را در زندگی خود عملی سازد. در تأیید سخنان مذکور می‌توان به کتاب *خصال* شیخ صدوق اشاره کرد که از امام صادق(ع) نقل می‌فرماید: انسان پس از مرگ خود مزدی دریافت نمی‌کند مگر از سه خصلت: صدقه جاریه، فرزند شایسته‌ای که برای او آموزش بخواهد و وقفی که از خود به جای گذارد و به ارث نرود (ابن بابویه، ۱۳۷۶ق: ۱۵۸؛ نیز نک: موسوی همدانی، ۱۳۹۳: ج ۳، ۳۳۶). واقف نیز در نظر داشته تا از راه صدقه و انفاق اموالش، صدقه‌ای جاریه برای خود، فراهم کند؛ به‌گونه‌ای که در متن وقف‌نامه خواجه ملک هم به این سنت حسنه، توجه ویژه‌ای شده و به موقوف علیه سفارش شده که در هر شب جمعه به دادن خیرات در مقبره اهتمام ورزند و در صورت پیش آمدن هر مانعی، در روزهای دیگر قضای آن را به جای آورند. برای مثال: «... هر شب جمعه ۱۲ طبق حلوا پخته در مقبره، صرف حافظان و قاریان کلام الله نماید... اگر در لیالی و ایام جمعه به واسطه موانع از حلویات و اطعمه متعذر باشد، شب‌ها و روزهای دیگر به عوض آن صرف، صرف نمایند» (بخشی از وقف‌نامه خواجه ملک).

۲-۳. کارکرد فرهنگی-اجتماعی وقف‌نامه خواجه ملک

وجود ساباط (گذرگاه‌های سرپوشیده یا بازارچه‌های امروزی)، آسیاب‌ها (صفا و میرحسینی) و شغل‌هایی همچون صباغی (رنگرزی)، خبازی و یا نام‌هایی چون شیرآقا سلطان، مسجد و توجه به اهمیت قرآن و حافظان آن، مسئله وقف و خیرات که در این وقف‌نامه به آن اشاره و تأکید شده، نیز در شمار کارکردهای اجتماعی و فرهنگی این وقف‌نامه است.

۱-۲-۳. اختربینی و توجه به سعد و نحسی زمان

با توجه به اینکه زمان تنظیم این وقف‌نامه در ماه رجب المرجب سال ۱۰۳۶ بوده که مطابق با عصر صفوی است و از سویی مطالعه و بررسی تأثیر اجرام آسمانی بر زندگی زمین، نقش مهمی در تنظیم زمان در دوره صفویه داشته است، مردم از تقویم‌های تنجیمی برای تنظیم امور خود استفاده می‌کرده‌اند؛ چنان‌که نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که متشرعین عصر صفوی با تأسی از

منابع و متون شرعی، سعد و نحس اوقات را از احادیث روایی استخراج نموده و تلاش کرده‌اند تا بدون مخالفت با اختربینی، به احکام نجومی و جهت شرعی داده یا تقویم‌های شرعی منتشر کنند. «خواجه ملک» با...
 تحلیلی از زندگی و آثار خواجه حاجی معزالدین طاهرآبادی معروف به «خواجه ملک» با...

سیاحان اروپایی مانند شاردن (chardin) هم معتقد بودند علت رواج تقویم در عصر صفوی، همان اعتقاد و باورمندی مردم به تأثیر اجرام آسمانی در امور ریز و درشت حیات بشری و پیش‌بینی آینده در اموری مانند مزاج شاه، وضع آب‌وهوا، محصول و سرحدات، مرگ و بیماری و... بوده است. مبنای اختربینی تقویم‌ها بیشتر در جدول اختیارات قرار گرفته که محورش نیک و بد ایام و اوقات برای امور مختلف از شیردهی به کودک تا مشخص کردن زمان جنگ بوده است. البته جبری بودن آثار صادره از اجرام آسمانی با نیروی مطلق پروردگار قادر و قدرت انتخاب و اختیار انسان برای رسیدن به رستگاری سازش نداشته؛ اما با توجه دینی اخترشناسی به این باور رسیدند که تأثیر این اجرام بخشی از طرح و برنامه‌ریزی الهی است و این اجرام تا حدی از جوهره الهی است (مشکوریان و جعفری، ۱۳۹۶: ۱۰۵-۱۲۲).

توجه به سعد و نحس بودن اوقات در عصر صفویه، امری بسیار رایج بوده است؛ چنان‌که در وقف‌نامه خواجه ملک نیز آمده است: «... خطاب مستطاب به شرعی العاقد الایمان آنکه در خجسته‌ترین ساعات و بهترین اوقات اقرار کرد» (بخشی از متن وقف‌نامه خواجه ملک).

همچنین واقف محترم از زمان سعد شب جمعه برای دادن خیرات یاد کرده و در ادامه می‌گوید اگر دادن خیرات در شب و روز جمعه میسر نشد، می‌توانید در روزهای دیگر قضای آن را به جا آورید که این امر هم بسیار قابل توجه است و نشان می‌دهد که واقف به سعد بودن زمان جمعه و دادن خیرات در این بازه زمانی با توجه به احادیث روایی ائمه معصومین (ع) آگاه بوده و بر این امر تأکید داشته است؛ چنان‌که در کتاب من لایحضره الفقیه ابویصیر از ابی عبدالله نقل کرده که خداوند تبارک و تعالی از بالای عرش در شب جمعه ندا در داده و بنده مؤمن خود را از آغاز تا پایان این شب به سوی خود فرامی‌خواند؛ همچنین باز ابویصیر از محمد بن مسلم از ابی عبدالله نقل کرده که اگر بنده مؤمن از خداوند متعال طلب حاجتی کند، خداوند متعال برآورده شدنش را تا روز جمعه به تأخیر می‌اندازد (ابن بابویه، بی‌تا: ج ۱، ۴۲۰-۴۲۲).

همچنین در متن وقف‌نامه آمده است: «... هر شب جمعه ۱۲ طبق حلوا پخته در مقبره صرف حافظان و قاریان کلام الله نماید... اگر در لیالی و ایام جمعه به واسطه موانع از حلویات و اطعمه متعذر باشد، شب‌ها و روزهای دیگر به عوض آن صرف صرف نمایند».

۲-۲-۳. همزیستی ادیان مختلف در کنار یکدیگر

یادکرد از شهر کاشان به نام «مدینه الادیان» یا «مدینه الایمان» می‌تواند نشانگر سکونت پیروان ادیان دیگر در این شهر یا اعتقادات دینی ساکنان این منطقه و شهرت این شهر به «دارالمؤمنین»

باشد، که خوانش این عبارت به هر دو صورت ممکن است: «بوستان املس محوطه‌ای که واقع به قریه طاهرآباد من قراء مدینه الادیان کاشان...»؛ در صورتی که «مدینه الادیان» مد نظر باشد، می‌توان گفت که این گزاره با توجه به قراین تاریخی، سکونت پیروان ادیان دیگر به‌ویژه یهودیان را در کاشان اثبات می‌کند. هرچند از ورود اسلام به ایران تا دوران صفوی، از یهودیان کاشان اطلاعاتی در دست نیست، با ورود به عصر صفوی، به مدد دو وقایع‌نامه داخلی و گفتار سیاحان غربی، به رشد و پویایی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی این جامعه پی می‌بریم. جمعیت ده‌هزار نفری، کنیسه‌های سیزده‌گانه، ورود راب‌های اسپانیا و اورشلیم، وجود چهره‌های برجسته ادبی، فقهای عرفانی-فلسفی، نشانه‌هایی از این حیات توسعه‌یافته در یهودیان کاشان در دوره صفوی است (فلاحیان و اداقانی و حیدری، ۱۳۹۲: ۸۷؛ نیز نک: همو، ۱۳۹۸: ۱۶۵)؛ هرچند با توجه به اسناد و شواهد تاریخی در صورتی که «مدینه الایمان» هم خوانده شود، سخن به‌گزارفته نشده؛ زیرا شهرهای قم، کاشان و ری در شمار مهم‌ترین مراکز تشیع در ایران‌اند، چنان‌که اسلام مردم این شهر را اسلام شیعی نامیده‌اند (جمشیدی، ۱۳۹۲: ۲۳۶؛ نیز نک: ملک المورخین کاشانی، ۱۳۷۸: ۹).

۳-۳. کارکرد اقتصادی وقف‌نامه خواجه ملک

با بررسی متن وقف‌نامه خواجه ملک می‌توان به واحد پول دوره عباسی پی برد. خواجه ملک از واحد «دینار» در متن وقف‌نامه استفاده کرده است. اسناد و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که «عباسی» بزرگ‌ترین واحد پول نقره بود که شاه عباس صفوی آن را ضرب و برابر با ۲۰۰ دینار و دو مثقال نقره وزن بود. بعد از «عباسی» از لحاظ ارزش «محمدی» برابر با ۱۰۰ دینار بود و سلطان محمد خدابنده پدر شاه عباس آن را مرسوم کرد. «شاهی» از عباسی و محمدی کوچک‌تر بود که ۲۰/۱ گرم وزن و معادل ۵۰ دینار ارزش داشت. کوچک‌ترین سکه نقره در عهد صفوی «بیستی» نام داشت که برابر با ۲۰ دینار بود و هر شاهی ۵/۱ بیستی می‌ارزید. «تومان» هم در شمار واحدهای محاسباتی و معادل ۵۰ عباسی بود. در سواحل خلیج فارس هم سکه‌ای به نام «لاری» معادل دو شاهی و نیم بود. پول مسی این دوره به نام «قازییک» یا «فلوس» بود که هر بیستی معادل ۴ قازییک بود و معادل ۵ دینار ارزش داشت. روی سکه‌ها کلمات لا اله الا الله، محمد

رسول الله و اطراف آن نام دوازده امام (ع) و در طرف دیگر، اسم پادشاه و تاریخ و محل ضرب
منقوش بود (یزدانی، ۱۳۹۱: ۱۰۷۰).

برای مثال، در وقف‌نامه آمده است: «... بدین منوال که مبلغ ۳۰۰ دینار بهای برنج و ۱۵۰ دینار
تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
طاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

قیمت گوشت و ۵۰ دینار قیمت جوع طعام نماید» (بخشی از متن وقفنامه خواجه ملک).
با توجه به اینکه هم‌اکنون یک دینار به‌طور تقریبی معادل ۱۹۰۰۰۰ ریال است و خواجه ملک، هر هفته دادن ۵۰۰ دینار نذری را در وقفنامه خود ذکر کرده، می‌توان گفت اگر به وصیت ایشان عمل می‌شد در حال حاضر، هر هفته به‌طور تقریبی مبلغی معادل ۹۵۰۰۰۰۰۰ ریال، صرف دادن نذری به افراد تهیدست و فقیر شده و هر هفته مراسم خواندن قرآن کریم و عزاداری و رسیدگی به امور حافظان و به‌تبع آن برگزاری مراسم نماز جماعت و آشنایی بیشتر جوانان با آموزه‌های اخلاقی دین مبین اسلام و شعائر حسینی فراهم می‌شد.

۳-۱. خوراک رایج در عصر صفوی

با توجه به متن وقفنامه ملکی می‌توان به نوع اطعمه رایج در عصر صفوی و سطح اقتصادی جامعه در آن دوران پی برد؛ زیرا اغلب افراد در هر دوره‌ای از بهترین نوع از خوراکی‌ها در امر خیرات استفاده می‌کنند؛ به‌گونه‌ای که در متن وقفنامه هم از خوراکی‌هایی مانند برنج، گوشت، جوع (انواع ادویه‌جات) و حلوا یاد شده است. در متن وقفنامه آمده است: «... هر شب جمعه ۱۲ طبق حلوا پخته در مقبره، صرف حافظان و قاریان کلام الله نماید و هر روز جمعه مبلغ ۵۰۰ دینار نیز برای اخراجات طعام نموده بدین منوال که مبلغ ۳۰۰ دینار بهای برنج و ۱۵۰ دینار قیمت گوشت و ۵۰ دینار قیمت جوع طعام نماید. اگر در لیالی و ایام جمعه به‌واسطه موانع از حلویات و اطعمه متعذر باشد، شب‌ها و روزهای دیگر به عوض آن صرف صرف نمایند» (بخشی از متن وقفنامه خواجه ملک).

۳-۴. کارکردهای زبانی-ادبی وقفنامه خواجه ملک

در اینجا به شماری از ویژگی‌های سبکی، زبانی و بیانی این وقفنامه اشاره می‌شود که به شرح زیر است:

۳-۴-۱. نوع زبان وقفنامه و ویژگی‌های آن

۳-۴-۱-۱. رسم‌الخط پیوسته (بعلت/ عالیجناب/ بوی/ مقراء/ سوادیکه)

با توجه به اینکه بسیاری از ترکیبات امروزی در گذشته به‌صورت پیوسته نوشته می‌شده و تکیه بر پیوسته‌نویسی بوده، همین امر سبب شده تا مشکلات فراوانی در خوانش ایجاد شود؛ چنان‌که در وقفنامه هم تأکید بر پیوسته‌نویسی بوده است.

۳-۴-۱-۲. موجز بودن کلام و دوری از اطناب؛ برای مثال برشمردن اوصاف خواجه ملک.

۳-۴-۱-۳. استفاده از لغات قدیمی: سابات، کافه، سواد.

۳-۴-۱. استفاده از افعال پیشوندی: وفات دررسد.
۳-۴-۵. استفاده از عبارات کنایی: دار فنا به عالم بقا رحلت فرمایند (مردن).
۳-۴-۶. کاربرد جمع غیرمعمول: حلویات.
۳-۴-۷. کثرت افعال مرکب: اقرار کرد، صرف نمایند، حاضر شد، مفوض داشت.
۳-۴-۸. مطابقت صفت و موصوف: خصیصه مفصله، قریه مذکور، القواعد الارکان، سواد الاصل.

۳-۴-۹. کاربرد رای سرگردان: که تصرف را نمود حاصل آن را به شرح متن.
۳-۴-۱۰. کثرت جملات معترضه: العیاذ بالله، لعنت الله.
۳-۴-۱۱. کاربرد حشو: همگی و تمامی بوستان املس، کافه ضمائم و متعلقات و متفرعات و همگی و تمامی سابات.
۳-۴-۱۲. به کار بردن ترکیبات جعلی و ساختگی: حسب الفرموده (ترکیب نادرست واژه عربی «حسب» با واژه فارسی «فرموده»؛ همچنین به کار بردن ترکیبات جدید مانند: ترکیب «سعادتناک» در شعر نجومی بر روی سنگ قبر پسر خواجه ملک که در ادامه بدان اشاره خواهد شد (نک: ص ۲۴ همین نگاهشته).

۳-۴-۲. استفاده از انواع آرایه‌های ادبی لفظی و معنوی

۳-۴-۱. انواع سجع
- سجع متوازی: ساعات / اوقات؛ انبیا / اوصیا؛ جناب / مآب؛
- سجع مطرف: رجب / مرجب؛ خطاب / مستطاب؛
- سجع متوازن: ملک / مکان.
۳-۴-۲. انواع جناس
- جناس مذیل: سواد / سواد؛
- جناس افزایشی در وسط: یطاق / یطاق؛
- جناس افزایشی در آغاز: اسواد / سواد).
۳-۴-۳. مراعات النظیر یا تناسب: طعام / حلوا / برنج / گوشت / جوع؛ دولت / دستگاه؛
جریب / قفیز و مشاع؛

تکرار: به حد / حرره الخاطی / حرره الراجی؛
تضاد: دار فنا / عالم بقا؛ اناث / ذکور؛ خانم / آقا

تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
ظاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

•
•
•
•
•
•
•

۳-۴-۳. عربی مآبی

۳-۴-۳.۱. کثرت لغات عربی: حسب الفرموده، صلبی، متفرعات، خلف العیان، من الجانین، کافه، صباغی.

۳-۴-۳.۲. استفاده از عبارات مشهور عربی: بطن ما بعد البطن، القب الرقاب عند ما بطن.

۳-۴-۳.۳. کثرت جمع مکسر: لیالی، اطعمه.

۳-۴-۳.۴. استشهاد از آیات قرآن کریم و روایات: انا لله و انا الیه راجعون، فمن بدلّه بعد ما سمعه.

۳-۴-۳.۵. استفاده از سوگند برای مؤکد کردن: علی بسم الله الرحمن الرحیم السواد مطابق اصل سواد.

۳-۵. کارکردهای تاریخی وقفنامه خواجه ملک

از دیگر کارکردهای وقفنامه خواجه ملک، کارکرد تاریخی آن است که با توجه به متن وقفنامه می‌توان به تاریخ این وقف در عصر صفوی پی برد. نوری در مقاله خود اذعان کرده که در دوره صفویه به علت بنیان گذاشته شدن حکومت شیعی در ایران و رشد و تحولات به وجود آمده، توانست با ابزارهای گوناگون از جمله وقف، پایه حکومت شیعه را در سراسر ایران گسترش و فضای جامعه ایرانی را به سوی یک جامعه شیعی با همه ویژگی‌ها و ارکانش سوق دهد (سازمان اوقاف و امور خیریه به نقل از نوری، ۱۳۸۷: ج ۳، ۶۱۳). در حقیقت نهاد وقف سیاست شاهان صفوی را تقویت و بر آن مهر تأیید زد و نهاد وقف جزء لاینفک سیاست مذهبی این خاندان شد که دگرگونی‌های فرهنگی-مذهبی بسیاری را به ارمغان آورد (احمدی، ۱۳۹۰: ۱۵۳)؛ همچنین با توجه به متن وقفنامه می‌توان فهمید که در دوره مذکور واحد پول، واحد مساحت، قوانین حقوقی و مدنی به چه صورت بوده است.

علاوه بر این، رد پای بسیاری از آثار تاریخی و فراموش شده طاهرآباد همچون مسجد تنها، بازارچه علی معین، نهر واله، آسیای صفا و میرحسینی، مقبره خواجه امین‌الدین و حتی نام بعضی از بزرگان گذشته طاهرآباد را می‌توان در این وقفنامه پیدا کرد که به لحاظ تاریخی از ارزش زیادی برخوردار است.

۳-۵-۱. اطلاعات تاریخی و فرهنگی مربوط به مزار این واقف و فرزندان ایشان

در دوره اسلامی، سنگ مزارها به اشکال مختلفی مانند عمودی، افقی، محرابی، تندیس‌وار و صندوقی بوده‌اند. سنگ قبرهای مربوط به دوره صفویه، ابعادی بزرگ‌تر از دوره تیموری داشته و

اغلب طولشان ۲/۷۳ متر با عرض ۰/۹۵ متر و ارتفاع ۰/۷۸ متر است. در دوره صفویه، بیشتر از آیات قرآنی، اشعار ادبی، گل‌های هشت‌پر، حاشیه مقرنس، کتیبه و طرح‌های گل و بوته استفاده شده که در بعضی از این سنگ قبرها نقوش اسلیمی با آیات ادغام شده و حجاری‌ها گود، برجسته و ترکیبی می‌باشد و شکل ظاهری آن‌ها صندوقی و محرابی است. اصولاً سنگ قبرها از سه بخش سرلوح، حاشیه و متن تشکیل شده که متن‌های نوشته‌شده بر سنگ قبرهای این دوره بیشتر شامل ادعیه، آیات، اسماء الهی، اشعار ادبی، نام و سال فوت متوفی بوده است خط حاشیه صورت قبر از اواخر صفوی با خط ثلث و متن میانی با نستعلیق حکاکی شده است (شیخی و جهانیان، ۱۳۹۷: ۸۳-۸۴).

سنگ قبر خواجه ملک و پسر او هم با توجه به اینکه مربوط به دوره صفویه است، بیشتر مشخصات سنگ قبور این دوره را در بر دارند؛ چنان‌که سنگ قبر خواجه و پسرش از سه بخش سرلوح و متن و حاشیه تشکیل شده است. دورتادور حاشیه سنگ قبر خواجه و پسرش، منقش به آیه مبارکه آیه الکرسی است و در قسمت سرلوح این دو سنگ قبر هم آیه شریفه «... وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (قصص: ۸۸) حک شده است. متن روی سنگ قبر خواجه، بعد از ذکر آیه ۸۸ سوره قصص هم بدین شرح است: «قال امیر المؤمنین و امام المتقین و یعسوب الدین علی بن ابیطالب علیه السلام: یا من بدنیاه اشتغل / قد غره طول الامل / الموت یأتی بغته / و القبر صندوق العمل. قال النبی صلی الله علیه و آله و سلم الائمة من بعدی اثنی عشر اوله علی و رابعهم علی و ثامنهم علی و عاشرهم علی و اخرهم مهدی علیه و علیهم السلام الطیبین الطاهرین المعصومین والحمد لله رب العالمین.» و در ضلع پایین سنگ قبر خواجه آمده است: «لعنت خدا بر هرکه بفرود شد و به غضب الهی درآید هرکه این... وفات نمود جناب سعادت یار توفیق آثار حاجی الحرمین الشریفین خواجه ملک بن المغفور المبرور و المرحوم حاجی علی طاهرآبادی.» در بخش ارتفاع سنگ قبر خواجه و پسرش هم عبارت «اللهم صل علی المصطفی والمرتضی والبتول والسبطین الحسن والحسین والعابدین والباقر والصادق والکاظم والرضا والتقی والنقی والعسکری والمهدی الهادی صاحب الزمان و خلیفة الرحمن صلوة و سلامه علیه و علیهم اجمعین و الطیبین الطاهرین و سلم تسلیم» آمده

است. در تصویر (۱) و (۲) تصویر سنگ قبر خواجه ملک و حکاکی‌های مربوط به ارتفاع این تحلیل از زندگی و آثار خواجه حاجی معزالدین طاهرآبادی معروف به «خواجه ملک» با...
سنگ نشان داده شده است:

-
-
-
-
-
-
-
-

تصویر (۱): سنگ قبر خواجه ملک

تصویر (۲): ارتفاع سنگ قبر خواجه ملک

در روی سنگ قبر پسر خواجه هم قطعه شعری از ملا غیاث نجومی کاشی^۷ ذکر شده که به نقل از تذکره نصرآبادی - تنها جایی که از وی یاد شده است - وی در فن نجوم و ساعت‌سازی قدرت بسیار و البته طبع نظمی هم داشته است. قطعه شعر زیر از غیاث نجومی بر روی سنگ قبر پسر خواجه حک شده است:

ستوده خواجه محمدتقی مه دراک	ضیای دیده حاجی ملک به لمعه درک
گهی که تافتی ز چهره پرتو ادراک	چه مه که مهر فلک از رخس خجل گشتی
ندیده دهر مثالش ز گردش افلاک	یگانه‌ای که نبودش بدیل در آفاق
که در ریاض جهان بود چابک و چالاک	شکسته شاخ گلی بود از حدیقه عمر

جوان دوست‌نوازی که در شجاعت طبع
 دلاوری که سر خصم را ز روی غضب
 سخن‌شناس فهیمی که موشکافی او
 دریغ و درد که ناخورده میوه امید
 شب دوشنبه سلخ جمادی الاول
 به سوی روضه پاک بهشت رضوان رفت
 شفیع اوست «نجومی» علی و آل علی
 نداشت یک سر موی از هزار دشمن باک
 به روز معرکه بستی به حلقه فتراک
 به عرض مو فکندی ز طول دانش خاک
 شد از حوادث ایام ناگوار هلاک
 که بود ثانی اسفند آن سعادت‌ناک
 نمود حاصل تاریخ او به روضه پاک
 ز فضل ایزدی و لطف خواجه لولاک
 (اسماعیلی طاهری، ۱۳۸۸: ۱۳۱۰)

هرچند در فرهنگ طاهرآباد، قطعه شعر مذکور، مربوط به روی سنگ قبر خواجه ملک ذکر شده است، با توجه به اینکه در مصرع آغازین این شعر آمده: «ضیای دیده حاجی ملک به لمعه ادراک» به راحتی می‌توان تشخیص داد که این شعر در وصف پسر خواجه ملک سروده شده و بر روی سنگ قبر وی حکاکی شده است. در تصویر (۳)، عکس سنگ قبر پسر خواجه ملک و حکاکی‌های روی این سنگ نشان داده شده است:

تصویر (۳): تصویر مربوط به سنگ قبر پسر خواجه ملک

با توجه به مطالبی که ذکر شد، سنگ قبر خواجه و پسرش بیشتر مشخصات عصر صفوی را در بر دارد؛ چنان‌که روی این سنگ قبرها، آیاتی از قرآن کریم، احادیث روایی و اشعار ادبی ذکر شده است. طول سنگ قبر خواجه ملک ۱۶۶ سانتی‌متر، ارتفاع و عرض آن نیز هر کدام ۴۰

سانتی‌متر است. طول سنگ قبر پسر خواجه هم ۱۸۵ سانتی‌متر و عرض و ارتفاع آن نیز هر کدام ۴۰ سانتی‌متر است. البته سنگ قبرهای دیگری هم مربوط به وابستگان و آشنایان خواجه وجود طاهرآبادی معروف به «خواجه ملک» با...

دارد؛ از جمله سنگ قبر وصی خواجه ملک «حاج محمد عسگری طاهرآبادی» که تاریخ فوت ایشان با توجه به مشخصات روی سنگ قبر، سال ۱۱۳۰ ذکر شده است و اغلب، مشخصات روی این سنگ‌ها بر اثر گذر زمان از بین رفته و خوانا نیست.

۴. نتیجه‌گیری

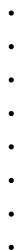
با توجه به اینکه وقف، از سنت‌های حسنهٔ اسلام با کارکردها و آثار تربیتی خاص در جامعه است، بررسی و تحلیل محتوای ساختار وقف‌نامه‌ها به ما کمک می‌کند تا کارکردهای مختلف آن‌ها در سطوح مذهبی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، زبانی و ادبی، تاریخی و اجتماعی و... تبیین شود. از سویی، بررسی وقف‌نامه‌های کشف‌شده سبب می‌شود تا از واقفان آن‌ها به نیکی یاد شده و این سنت حسنه در سطح جامعه رواج بیشتری پیدا کند. وقف‌نامهٔ خواجه حاجی معزالدین معروف به «خواجه ملک» فرزند حاج آقا علی طاهرآبادی از اعیان و خیرین مشهور طاهرآباد در قرن یازدهم هجری یکی از وقف‌نامه‌هایی است که از طریق تحلیل و بررسی ساختار محتوایی آن، اطلاعات ارزشمند فراوانی در ابعاد گوناگون مذهبی، فرهنگی-اجتماعی، تاریخی-جغرافیایی، زبانی-ادبی و اقتصادی به دست می‌آید. ساختار وقف‌نامهٔ مذکور شامل پنج بخش واقف، نیت، شرح حال موقوفه، موقوف علیهم و تولیت است که نویسنده در نگارش این عقد، نیت قربه الی الله داشته، سخن را با ذکر حمد و سپاس الهی آغاز کرده و به آیات قرآن کریم و احادیث روایی ائمهٔ اطهار(ع) توجه ویژه‌ای داشته است. خواجه ملک، با زبانی موجز و رسا و عاری از هرگونه اطناب و تکلف آن را تهیه و تنظیم کرده و برای تداوم این سنت حسنه سعی کرده تا با مشروط کردن موقوفه و انتخاب موقوف علیهم صالح زمینه را برای رسیدن به این مهم فراهم کند. خواجه ملک از اعیان طاهرآباد و صاحب موقوفات بسیاری بوده که در حال حاضر به مدرسه، بهداری، کتابخانه، پارک و سالن ورزشی بدل شده است؛ همچنین وقف‌نامه و سنگ قبرهایی که از ایشان به جا مانده، ارزش تاریخی و فرهنگی و اجتماعی فراوانی دارد که در این نگاشته به پاره‌ای از این ارزش‌ها اشاره شده است و بدین ترتیب می‌توان گفت که خواجه ملک توانسته است، ثمره‌ای جاریه برای زمان بعد از مرگ خود به جای گذارد و نامشان تا ابد بر سر زبان‌ها ساری و جاری باشد. با توجه به اینکه بیشتر این موقوفات خواجه ملک شامل انواع دکان‌ها، بوستان و... بوده، می‌توان اذعان کرد که موقوفات خواجه بیشتر از نوع درآمدزا بوده و در اشتغال‌آفرینی، رفاه، ایجاد عدالت اجتماعی، تقسیم ثروت و کاهش فاصله طبقاتی مردم در عصر خواجه ملک، نقش مهمی داشته است. از این‌رو نگارندگان کوشیده‌اند تا با تحلیل و بررسی

ساختار محتوایی وقف‌نامه خواجه ملک، اطلاعات ارزشمندی درباره واقف، موقوفه و رقبات آن، غرض و نیت واقف، شرایط وقف، تولیت و موقوف علیهم به دست آورند و زمینه شناخت بیشتر واقف و موقوفه و شرایط و اوضاع عصر وی را برای مخاطبان فراهم کنند.

پی‌نوشت‌ها

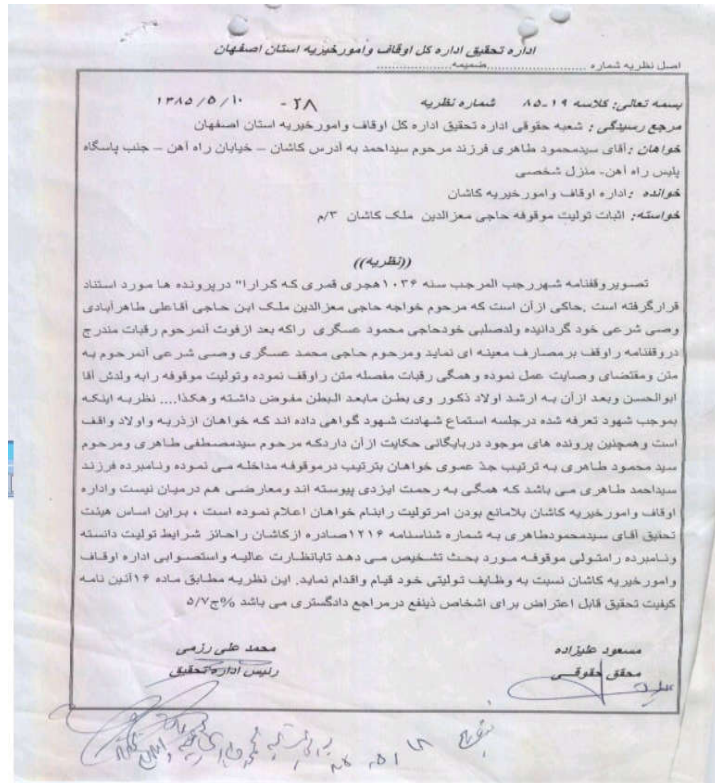
۱. از روستاهای قدیمی و فرهنگی اطراف کاشان که از سال ۱۳۷۴ به شهر پیوسته و دارای جمعیتی حدود پنج هزار نفر است.
۲. برای تصویر موقوفات تغییر کاربری‌یافته خواجه ملک نک: پیوست‌ها.
۳. در متن «مقراء» آمده که اینجا اصلاح شد.
۴. در متن وقف‌نامه، «یدالله الا السلطان» آمده است.
۵. به‌رغم این ادعا و سند مرحوم حاج آقا محمد ناصحی (فرزند ملا محمد حسن و متوفی سال ۱۳۹۳) معتقد بود که تولیت این موقوفات به عهده او بوده و به‌سبب ناتوانی در اداره املاک و عمل به مفاد وقف‌نامه، اختیاراتش را به اداره اوقاف واگذار کرده است؛ اما متأسفانه برخلاف تأکیدات و توصیه‌ها، در حال حاضر، بسیاری از این اموال که در اختیار اداره اوقاف کاشان است، تغییر کاربری داده و آرامگاه خواجه ملک نیز پس از تخریب کلی، هنوز بازسازی کامل نشده و سنگ‌های ارزشمند قبور آنان در انبار شهرداری طاهرآباد در معرض آسیب قرار دارد.
۶. آرامگاه این سید دلسوز نیز در همان مقبره خواجه ملک است.
۷. نصرآبادی، ۱۳۷۸: ج ۱، ۴۳۷.

تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
طاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

تصویر (۴): اصل وقف‌نامهٔ خواجه ملک

تصویر (۵): اثبات تولیت موقوفه خواجه ملک به درخواست اداره اوقاف و امور خیریه کاشان

تصویر (۶): آرامگاه خواجه ملک در طاهرآباد

تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
طاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

تصویر (۷): کتابخانه امام جعفر صادق (ع)، موقوفه خواجه ملک در طاهرآباد

تصویر (۸): سالن ورزشی شهدای طاهرآباد موقوفه خواجه ملک

تصویر (۹): دبیرستان شهید رحمانی و حاج قدرت الله یزدان پور از موقوفات خواجه ملک

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین (بی تا)، من لایحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، الطبعة الثانية، قم: نشر جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیه.
۳. — (۱۳۷۶ق)، النخصال، ترجمه و شرح فارسی آیت الله کمره‌ای، ج ۷، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۴. احمدی، زهت (۱۳۸۵)، «کارکرد موقوفات در گسترش مراسم مذهبی دوره صفوی»، پژوهش‌های تاریخی، شماره ۱، ۲۶-۷.
۵. — (۱۳۹۰)، در باب اوقاف صفوی (مجموعه مقالات)، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۶. اسماعیلی طاهری، حسن (۱۳۸۸)، فرهنگ طاهرآباد، کاشان: انتشارات مرسل.
۷. جمشیدی، حسین (۱۳۹۲)، طایر قدسی: شرحی بر احوال فقیه فرزانه، حکیم متأله و عارف ربانی علامه آخوند ملا محمد کاشانی، ج ۱، بی جا: انتشارات محتشم.
۸. حاجی ده‌آبادی، محمدعلی (۱۳۸۸)، «نقش وقف در پیشگیری از بزهکاری و بزه‌دیدگی»، حقوق اسلامی (فقه و حقوق)، سال ششم، شماره ۲۲، ۶۴-۳۷.
۹. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه، دانشگاه تهران.
۱۰. راشدی، لطیف و راشدی، سعید (۱۳۸۷)، «رساله توضیح المسائل (نه مرجع)»، نشر پیام عدالت، ج ۴، تهران: بی نا.
۱۱. رضیان، عبدالله و ابهری علی‌آبادی، حمید (۱۳۸۷)، «مفهوم و ماهیت وقف و وضعیت مالکیت مال موقوفه در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران»، شماره ۸۶، ۱۱-۳۰.
۱۲. سازمان اوقاف و امور خیریه و بانک توسعه اسلامی (۱۳۸۷)، وقف و تمدن اسلامی: همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی (مجموعه ۴ جلدی)، سازمان اوقاف و امور خیریه، تهران: نشر اسوه.
۱۳. سبزواری، سید عبد الاعلی (بی تا)، مهذب الاحکام فی بیان حلال و الحرام، قم: نشر دار التفسیر.
۱۴. شاه‌حسینی، پروانه (۱۳۹۰)، «سنجش تطبیقی وقف طی دوره‌های قاجاریه و پهلوی»، جغرافیا و توسعه، سال نهم، شماره ۲۵.
۱۵. شیخی، علیرضا و جهانیان، عطیه (۱۳۹۷)، «بررسی و شناخت مضامین و نقوش سنگ قبرهای محفوظ در هارونیه توس»، دو فصلنامه علمی ترویجی نگارینه هنر اسلامی، دوره پنجم، شماره ۱۶، ۹۲-۸۱.
۱۶. طاهری دمنه، محسن و حیدری دارانی، زهرا (۱۳۹۷)، «تأملی در نقش و جایگاه وقف و نیکوکاری در علم و فناوری»، فصلنامه علمی ترویجی سیاست‌نامه علم و فناوری، دوره هشتم، شماره ۱، ۴۸-۳۹.
۱۷. طباطبایی، سید محمدحسین (بی تا)، المیزان فی تفسیر القرآن، ناشر منشورات اسماعیلیان، مطبعة طاهرآبادی معروف به اسماعیلیان، نسخه غیر مصححه، نشر الکترونیکی کتابخانه مدرسه فقاہت.

تحلیلی از زندگی و آثار
خواجه حاجی معزالدین
طاهرآبادی معروف به
«خواجه ملک» با...

۱۸. عاطفی، افشین (۱۳۸۹)، *نامه کاشان (دفتر سوم)*، چ ۱، کاشان: نشر همگام با هستی.
۱۹. فلاحیان وادقانی، علی و حیدری، حسین (۱۳۹۲)، «وضعیت جامعه یهودیان کاشان در دوران پهلوی و ماجرای قتل دکتر برجیس»، *پژوهشنامه کاشان*، شماره ۳ (پیاپی ۱۱)، ۱۱۵-۸۶.
۲۰. — (۱۳۹۸)، «اوضاع یهودیان کاشان در روزگار افشاریه و زندیه»، *دوفصلنامه علمی کاشان‌شناسی*، شماره ۱۴ (پیاپی ۲۲)، ۱۶۵-۱۸۴.
۲۱. کائینی، محمدرضا (۱۳۹۱)، «پیشینه و کارکرد وقف در اسلام و تاریخ تمدن اسلامی»، *وقف میراث جاویدان*، شماره ۷۹ و ۸۰، ۶۷-۱۰۰.
۲۲. مراد علیان، لیلیا (۱۳۹۵)، «نهاد وقف و کارکرد آن در دوره سلطنت ناصرالدین شاه (با تأکید بر اسناد آرشیو ملی ایران)»، *فصلنامه آرشیو ملی*، شماره ۳ (پیاپی ۷)، ۷۴-۱۰۱.
۲۳. مشکوریان، محمدتقی و جعفری، علی‌اکبر (۱۳۹۶)، «نقش اختربینی در نظم زمانی و زمینه تقویم‌نگاری احکامی متشرعین در عصر صفوی»، *مجله مطالعات تاریخ فرهنگی*، پژوهشنامه انجمن ایرانی تاریخ، سال هشتم، شماره ۳۲، ۱۰۵-۱۳۰.
۲۴. ملک المورخین کاشانی، عبدالحسین (۱۳۷۸)، *مختصر جغرافیای کاشان*، تصحیح افشین عاطفی، چ ۱، کاشان: مرسل.
۲۵. منصور، جهانگیر (۱۳۹۲)، *قانون مدنی: آخرین اصلاحیه‌ها و الحاقات همراه با قانون مسئولیت مدنی*، نشر دیدار، چ ۸۹، دوره سه جلدی در یک مجلد، تهران.
۲۶. موسوی همدانی، محمدباقر (۱۳۹۳)، *تحریر الوسيله حضرت آیه الله العظمی امام خمینی*، چ ۷، قم: نشر دارالعلم.
۲۷. نجفی الجواهری، شیخ محمد حسن بن باقر بن عبدالرحیم (۱۳۶۲)، *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*، ترجمه عباس قوچانی، چ ۷، قم: نشر دار الاحیاء التراث العربی.
۲۸. نراقی، حسن (۱۳۸۲)، *آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز*، چ ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲۹. نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸)، *تذکره نصرآبادی (تذکره الشعراء)*، مقدمه و تصحیح محسن ناجی نصرآبادی، چ ۱، بی‌جا: نشر اساطیر.
۳۰. نوری طبرسی، میرزا حسین بن محمدتقی (۱۳۶۸)، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم: مؤسسه آل‌البتین علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
۳۱. همایش ملی وقف (با تأکید بر آموزش عالی) دانشگاه کاشان (۱۳۹۱)، *مجموعه مقالات (۱) همایش ملی وقف (با تأکید بر آموزش عالی)*، دانشگاه کاشان.
۳۲. یزدانی، علی‌اکبر (۱۳۹۱)، «پول ایران در دوره صفویه»، *پیام بهارستان*، سال چهارم، شماره ۱۵، ۱۰۷۰-۱۰۷۴.